

ПАЛЕОЛІТ І ЦИВІЛІЗАЦІЙНА КОНЦЕПЦІЯ ШПЕНГЛЕРА—ТОЙНБІ

Статтю присвячено принциповій зміні історичної концепції кам'яної доби, яка сталася серед археологів, істориків первісності, палеоантропологів протягом ХХ ст. На зміну стадіальному розумінню історичного процесу в палеоліті прийшло сприйняття багатоваріантності шляхів розвитку людства з найдавніших часів.

ХХ ст. знаменувалося революційними змінами у більшості видів людської діяльності. Зокрема, радикальний переворот стався в уявленнях людства про історичний процес. На зміну архаїчній формаційній концепції всесвітньої історії прийшло розуміння її багатоваріантності. Принципові засади останньої сформулювали німець О. Шпенглер та англієць А. Тойнбі, яких вважають батьками цивілізаційної концепції історії.

Прибічники формаційної концепції уявляли історію людства як єдиний потік, що проходить п'ять послідовних і невідворотних фаз чи стадій розвитку: первіснообщи́нну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну й комуністичну. Стадіальний підхід був конкретним проявом еволюціонізму ХІХ ст. У свою чергу, останній сформувався під впливом великих відкриттів біологів, які встановили безперервний розвиток життя від найпростіших одноклітинних організмів до найскладнішого його прояву — людини. Під враженням сенсаційних відкриттів Ч. Дарвіна та його однодумців принцип еволюційного поступу живої природи був прямолінійно екстрапольований в інші науки, зокрема історію.

Формаційна концепція історії людства законсервувалася в Радянському Союзі аж до його розпаду наприкінці ХХ ст. Адже серед її батьків були класики марксизму-ленінізму. До того ж, вона передікала невідворотність руху людства до комунізму.

Із початку ХХ ст. у Західній Європі зароджується нове бачення історії, як багатоваріантного процесу, складовими якого є різні суспільства з власними, своєрідними шляхами розвитку. Його прибічники стверджували, що ріка світової історії не є єдиним потоком, а складається з окремих рукавів. Протягом своєї історії людство продукувало й продукує різноманітні форми існування, які одні дослідники звали культурами, інші — цивілізаціями.

Уперше ці принципи сформулював у праці «Присмерк Європи» Освальд Шпенглер (1918). Надзвичайно глибокий вплив на історичну думку ХХ ст. справила 10-томна праця його послідовника Арнольда Тойнбі «Дослідження історії», яка друкувалася від 1934 по 1954 р., а пізніше вийшла в короткій 2-томній версії. Зазначимо, що у Східній Європі ідею багатоваріантності історії людства ще 1891 р. проголосив М.Я. Данилевський, а наприкінці ХХ ст. розвивав Л.М. Гумільов¹.

Цивілізаційна концепція Шпенглера—Тойнбі стосується вищих суспільств, що сягнули у своєму розвитку рівня цивілізації, який передбачає наявність міст, писемності, держави. Згадані вчені майже не досліджували первісність. У наш час є всі підстави говорити про багатоваріантність розвитку не тільки вищих, історичних, суспільств, а й більш ранніх, первісних. Різноманіття конкретних проявів функціонування суспільств кам'яної доби простежується за такими головними напрямками: 1) періодизація та культурна диференціація пам'яток за типологією крем'яних виробів; 2) первісне мистецтво; 3) моделі господарчої адаптації; 4) антропогенез.

Періодизація та культурна диференціація пам'яток. Фундаторами палеолітознавства, як відомо, були французькі вчені ХІХ ст. Саме їх розробки лягли в основу сучасної періодизації епохи каменю, головні підрозділи якої понині носять назви французьких пам'яток (Шель, Ашель, Леваллуа, Оріньяк, Граветт, Солютре, Мадлен, Азиль тощо). Перші фахівці в галузі археології кам'яної доби твердо стояли на ґрунті пануючого в ХІХ ст. еволюціонізму. Тому періодизація Е. Ларте, Г. Мортильє, А. Брейля є типовим прикладом стадіального розуміння історичного процесу в первісності.

Відкривачем верхнього палеоліту вважають Едуарда Ларте — дослідника знаменитих печер Оріньяк (1860), Ла-Мадлен (1863), Ла-Мустьє (1863). Він запропонував першу періодизацію кам'яної доби, яку відповідно до свого палеоонтологічного фаху обґрунтував на фауністичних даних. Е. Ларте виділив послідовні періоди: 1) печерного ведмедя; 2) мамонта та шерстистого носорога; 3) північного оленя; 4) зубра та бізона, або полірованого каменю. Пізніше перший період учений об'єднав з другим, а перед ним запропонував період гіпопотама.

Гійом-де-Мортільє був учнем Е. Ларте й автором першої періодизації палеоліту, виконаної за археологічними критеріями. Будучи переконаним еволюціоністом, він виділяв за типами кам'яних виробів послідовні фази розвитку технології обробки кременю. 1872 р. на міжнародному конгресі в Брюсселі Г. Мортільє репрезентував періодизацію з чотирьох підрозділів, кожен з яких отримав назву відомої французької пам'ятки палеоліту². Період гіпопотама Е. Ларте він зарахував до шелльської доби, більшу частину періоду печерного ведмедя та мамонта — до мустьєрської. Добу північного оленя було розділено на солютрейський та мадленський періоди. 1885 р. між шелльською та мустьєрською добами було виділено ашельську. Після дослідження місцезнаходження Фер-ан-Тарденуа 1879 р. було додано тарденуазький період. Азильську добу до схеми Г. Мортільє додав Едуард П'єт після розкопок 1887 р. гроту Мас-д-Азиль у Піренеях, а кампінйонську — Ф. Сальмон на основі матеріалів з однойменного місцезнаходження сокир, у тому числі й полірованих, з північного заходу Франції. Г. Мортільє вважав, що його періодизація, яка розроблена на французьких матеріалах, є універсальною й відображає глобальні стадії розвитку усього людства.

Анрі Брейля звать «батьком археології Заходу». Великий авторитет у галузі первісного мистецтва, він брав безпосередню участь у відкритті, дослідженні та інтерпретації знаменитих пам'яток печерного живопису Франції та Іспанії (печери Комбарель, Фонт-де-Гом, Альтаміра, Ляско та ін.). У своїх працях учений дав широку панораму франко-кантабрійського палеолітичного мистецтва. Ще однією науковою заслугою А. Брейля є його періодизаційні розробки кам'яної доби, в тому числі й палеолітичного мистецтва Європи³. Дослідник виділив окремі культури в межах раннього палеоліту: авбільську, леваллуазьку, тейкську, клектонську. У пізньому палеоліті вчений бачив дві окремі провінції — європейську прильодовикову й середземноморську, що охоплювала Італію, Іспанію, Північну Африку, Фінікію.

А. Брейль виділив оріньяцьку культуру як окреме явище й дав власне визначення її місця в пізньому палеоліті Західної Європи. Розвиваючи періодизацію Г. Мортільє з позицій еволюціонізму, 1906 р. дослідник розділив пізній палеоліт на три послідовні стадії: Оріньяк, Солютре, Мадлен. Оріньяк було поділено на три генетично пов'язані фази: ранню, або Шательперрон, середню, власне Оріньяк, і пізню, Граветт⁴.

Прибічники схем Мортільє—Брейля вважали виділені на той час археологічні культури Шелль, Ашель, Мустьє, Оріньяк, Солютре, Мадлен послідовними фазами, чи стадіями, розвитку матеріальної культури. Вважалося, що вони генетично пов'язані між собою, невідворотно витікають з попередньої й символізують собою еволюційний поступ людства в галузі техніки та культури. Однак нові археологічні відкриття демонстрували локальні особливості культури палеоліту на різних територіях, що суперечило еволюціоністським уявленням про універсальність стадій історичного розвитку. Спробою пояснити різноманіття локальних проявів культури в межах єдиної стадії розвитку була поява різних міграційних концепцій. Останні слугували своєрідним містком для переходу від стадіального уявлення про розвиток культури в палеоліті до визнання синхронного існування різних культур, тобто до багатоваріантності культурного розвитку людства в кам'яну добу.

Д. Пейроні одним із перших почав відходити від еволюціоністських уявлень свого вчителя А. Брейля. У 1933 р. на основі періодизаційних побудов останнього та нових знахідок на плато Перигор у Дордоні він виділив перигорську культуру з двома послідовними фазами розвитку — Шательперрон і Граветт. Д. Пейроні вважав Перигор автохтонним явищем, а Оріньяк — мігрантом із Близького Сходу⁵. Фактично дослідник ревізував оріньяцьку стадію А. Брейля, вилучивши з неї середню фазу, або власне Оріньяк. Якщо з виділенням Перигору Д. Пейроні лишався еволюціоністом, то в розумінні Оріньяка він через міграціонізм виходив на принципово нові позиції багатоваріантності розвитку первісного людства.

Д. Гаррод зробила наступний крок у цьому напрямку. 1938 р. вона розділила Перигор на самостійні культурні явища Шательперрон та Граветт, що розвивалися

поряд із прийшлим Оріньяком. Граветтоїдні індустрії Центральної та Східної Європи дослідниці назвала Східним Граветтом. Безпосередню участь у цій науковій революції брали Г. Кларк, А. Руст, С. Круковський, Г. Швабеддісен, які в 1930—1940-х роках виділили численні археологічні культури фінального палеоліту Європи (Гамбург, Федермессер, Лінгбі, Аренсбург, Свідер)⁶.

Ідея багатоваріантності культурного розвитку поширилася серед фахівців із раннього палеоліту дещо пізніше, ніж це сталося в пізньопалеолітичній проблематиці. 1950 р. Ф. Борд започаткував культурну диференціацію мустьєрської доби на основі типолого-статистичного аналізу крем'яних комплексів⁷. Він виділив близько 50 головних типів мустьєрських знарядь, залежно від комбінації яких дослідник розрізняв чотири головні варіанти Мустьє, які пізніше назвав культурами. За Ф. Бордом для Мустьє з ашельською традицією властиве поєднання трикутних біфасів з обушковими ножами; для Мустьє типового — гостроконечники та бічні скребла; для шаранського Мустьє — різноманітні скребла та лімаси; для зубчастого — виїмчасті та зубчасті знаряддя.

Фактично Ф. Борд поглибив багатокультурність розвитку людства з пізнього палеоліту в мустьєрську добу. Французький дослідник на основі типолого-статистичного аналізу переконливо показав наявність окремих варіантів чи культур у середньому палеоліті. Послідовники Ф. Борда, користуючись його методикою, продовжили культурну диференціацію раннього палеоліту не тільки Європи, а й Південної Азії та Африки.

Отже, археологи Франції ХІХ—початку ХХ ст., як і всі тогочасні історики, стояли на позиціях еволюціонізму й бачили минуле людства як каскад глобальних, послідовних стадій розвитку. Яскравим проявом еволюціонізму в археології є стадіальні періодизації кам'яної доби Е. Ларте, Г. Мортильє, А. Брейля. Культурно-періодизаційні побудови Д. Пейроні, Д. Гаррод, Г. Кларка, А. Руста, С. Круковського, Г. Швабеддісена знаменували епохальні зміни в парадигмі первісної історії. Виділивши в палеоліті Західної Європи окремі своєрідні культурні явища Оріньяк, Шательперрон, Граветт, Східний Граветт, Гамбург, Федермессер, Лінгбі, Аренсбург, Свідер, згадані дослідники зруйнували стадіальні уявлення еволюціоністів щодо однаковості культури кожної стадії кам'яної доби.

Отже, з початку 1930-х років почався перехід палеолітознавців Західної Європи від еволюціоністсько-стадіального бачення найдавнішого минулого людства до розуміння багатоваріантності його розвитку, конкретним проявом якого були локальні особливості культури палеоліту. Принцип багатокультурності пізнього палеоліту був екстрапольований Ф. Бордом у середній палеоліт на початку 1950-х років, тобто майже через 20 років після його декларування згаданими дослідниками.

У Східній Європі прямолінійно-еволюціоністське бачення найдавнішого минулого панувало аж до 1960-х років. На позиціях стадіальності стояли такі авторитети палеолітознавства СРСР, як П.П. Ефименко. Проти виділення локальних культурних особливостей у палеоліті різко виступав С.М. Зам'ятін, який писав: «Культура верхньопалеолітичного населення прильодовикової Європи на усьому її гігантському просторі у цей час була єдиною»⁸.

Відхід від стадіальності і поширення ідей багатоваріантності шляхів історичного розвитку в палеоліті сталися після виходу роботи А.М. Рогачова 1957 р., який на матеріалах Костенко-Боршівського палеолітичного регіону почав виділяти окремі культури пізнього палеоліту⁹. З 1960-х років ідея різноманіття співіснуючих культур у кам'яну добу оволоділа радянськими палеолітознавцями. Її ідеологами в Ленінграді були Г.П. Григор'єв¹⁰ та В.П. Любін¹¹, у Києві — В.М. Гладилін¹². В основі культурної диференціації раннього палеоліту Східної Європи згаданих радянських дослідників лежали методологічні і класифікаційні побудови Ф. Борда.

Бум культуротворення на основі типолого-статистичного аналізу крем'яних виробів у 1960-х сягнув мезолітознавства Східної Європи, де з перемінною інтенсивністю триває і понині. Його початок знаменувала збірка статей з мезоліту СРСР, що вийшла друком 1966 р. в серії МІА. Показово, що книгу відкривають великі оглядові статті досягнень німецьких та польських вчених у вивченні фінального палеоліту та мезоліту Європи¹³.

Таким чином, ідея культурного різноманіття у кам'яну добу у 1960-х роках перекинулася із Західної Європи у Східну. Згаданий бум культуротворення з 1930-х років на Заході і з 1960-х в СРСР радикально змінив культурно-історичну карту доісто-

ричної Європи. Фактично він був закономірним результатом заміни архаїчних стадіальних схем первісної історії новітнім розумінням багатоваріантності шляхів культурно-історичного розвитку людства з найдавніших часів.

Первісне мистецтво

Серед фахівців з мистецтва палеоліту протягом ХХ ст. також відбувався відхід від стадіально-еволюціоністських поглядів на його розвиток до розуміння різноманіття його конкретних проявів у різних спільнот первісності. Перші періодизації мистецтва палеоліту Західної Європи мали виразну стадіальну структуру. Їх автори стояли на засадах класичного еволюціонізму і твердо трималися поглядів однолінійного, прогресивного розвитку мистецтва. Великий авторитет з франко-кантабрійського мистецтва Г. Брейль уявляв його розвиток від найпростіших зображень Оріньяка до складних, монументальних композицій Мадлену. Дослідник вважав, що палеолітичне мистецтво пройшло дві послідовні фази розвитку: оріньяксько-перигорську і солютрейсько-мадленську¹⁴.

А. Леруа-Гуран поділив типологічно витвори мистецтва палеоліту на чотири стилі, які розмістив у вигляді послідовних фаз розвитку за принципом від простого до складного. Стель І дослідник назвав оріньякським, датував 32—25 тис. років тому і характеризував як примітивний, архаїчний. Стель ІІ виникає в граветтський час (25—20 тис. років тому) і характеризується подальшим розвитком і урізноманітненням форм первісного мистецтва. Стель ІІІ — солютрейський (20—15 тис. років тому) — розвинений. Стель ІV — мадленський (15—11 тис. років тому) — відбиває розквіт реалістичного мистецтва палеоліту, характеризується складними композиціями, розвиненим відчуттям пропорцій, майстерністю виконання. Цей же французький дослідник виділив п'ять послідовних періодів розвитку печерних зображень: дофігурний; первісний; архаїчний; класичний; пізній¹⁵.

Періоди та стилі періодизації А. Леруа-Гурана відбивали стадіальні уявлення про етапи еволюції образотворчого мистецтва. Дуже скоро виявилось, що реальні археологічні факти суперечать цій схемі, тому що окремі витвори мистецтва не вміщуються у її прокрустове ложе через відмінності між їх датуванням і датами відповідних стилів французького автора. Тому не було великою несподіванкою відкриття у 1994 р. у гроті Шове (Франція) складних композицій з численних зображень носорогів, бізонів, левиць, коней, оленів, виконаних у розвиненому мадленському реалістичному стилі ІV за А. Леруа-Гураном, які, однак, отримали за С¹⁴ дати 32—30 тис. років тому¹⁶, що хронологічно відповідає не Мадлену, а Оріньяку.

У наш час стають все очевиднішими своєрідність і самостійність шляхів розвитку духовної культури (в тому числі мистецтва) окремих груп людства з часів палеоліту.

Різноманіття моделей господарської адаптації

У міжвоєнний час зародилися перші сумніви щодо соціально-економічної однаковості первісних суспільств. Починаючи з Г. Кларка¹⁵, представники англо-американської школи археології висловлюються на користь формування в кожній яскраво вираженій природно-ландшафтній зоні власного, своєрідного світу первісних мисливців, рибалок та збирачів. У 1950-х роках ці окремі світи первісних мисливців на мамонта, північного оленя, бізона, лісових мисливців, звіробові арктичних узбереж тощо на Заході отримали назву моделей господарчої адаптації¹⁷, а в Радянському Союзі — господарчо-культурних типів¹⁸.

Нині можна впевнено говорити про 10 моделей господарської адаптації, чи господарсько-культурних типів, пізнього палеоліту та мезоліту Європи, кожен з яких існував у кількох варіантах. Маються на увазі спеціалізовані мисливці на мамонтів, бізонів, північних оленів, мисливці прильодовикових гір, гірських лісів раннього голоцену, мисливці лісів помірної зони, голоценового степу, мисливці та рибалки арктичних узбереж, морських узбереж помірної смуги, берегів великих річок та ін. Помітний внесок у розробку проблеми господарської диференціації мисливських суспільств пізнього палеоліту та мезоліту Європи зробили українські археологи¹⁹.

Фактично розмаїття моделей господарчої адаптації первісних мисливців та збирачів є конкретним проявом багатоваріантності історичного розвитку первісного людства у сфері господарства та способу життя.

Проблема походження *Homo sapiens* у світлі новітніх досліджень

Еволюційно-стадіальний підхід надовго затримався серед фахівців, що займалися проблемою антропогенезу. Це й не дивно. Адже ідеї еволюціонізму поширилися в науці XIX ст. саме з біології, з якою прямо пов'язана палеоантропологія.

Переважаюча більшість дослідників визнає в роді *Homo* п'ять окремих видів: *Homo habilis*, *Homo erectus* (архантроп), *Homo heidelbergensis* (пренеандерталець), *Homo neanderthalensis* (палеантроп), *Homo sapiens* (неоантроп), які ще зовсім недавно розглядали як послідовні, генетично пов'язані між собою стадії розвитку людини. Проте кінець XX ст. знаменувався революційними змінами і в поглядах на проблему антропогенезу. Суттєве збільшення джерельної бази, нові методики датування та генетичного аналізу палеоантропологічних матеріалів радикально трансформували офіційну стадіальну концепцію антропогенезу в поліваріантну. Як же виглядає остання у світлі новітніх досліджень кінця XX ст.?

Схоже, вже остаточно доведено, що батьківщиною людства був схід Африканського континенту. Саме тут внаслідок аридизації клімату через підняття хребтів Африканського рифту лісові людиноподібні мавпи перейшли до наземного, прямоходячого способу життя. У Східній Африці з'явилися перші людські істоти, що почали виготовляти кам'яні знаряддя праці. Звідси, за новітніми даними, походять найдавніші пітекантропи і перші *Homo sapiens*, що пізніше заселили сусідні континенти. Східноафриканське коріння людства дало підстави І. Коппену²⁰ назвати антропогенез «істсайдською історією» (East Side — східна сторона). Перегорнемо деякі з її сторінок.

Отже, у Східній Африці близько 2,5 млн років тому в середовищі наземних прямоходячих австралопітекових мавп з'явилися істоти, які морфологічно мало відрізнялися від деяких австралопітеків, але виготовляли кам'яні знаряддя праці з річкових гальок. Ця найдавніша людська істота була названа людиною вмілою (*Homo habilis*) і, судячи з поширення кам'яних знарядь олдувейського типу, заселила не тільки Африку, а й Аравію та Близький Схід.

Близько 1,9—1,7 млн років тому у Східній Африці сформувався новий вид людських істот — *Homo erectus*, або пітекантроп. Найдавніші кістки походять з берегів оз. Рудольф, з місцевостей Кобі-Фора та Наріюкомате у Кенії. Спочатку пітекантропи розселилися по Африканському континенті. Близько 1,2 млн років тому, рухаючись вздовж рифтової системи Східної Африки, вони просунулися через Близький Схід до Кавказу. Про це свідчать матеріали стоянок Убейдія в Ізраїлі²¹ та Дманісі в Південній Грузії²², які датуються часом понад 1 млн років тому. Із Передньої Азії прибилися у той самий час архантропи заселили Центральну й Південно-Східну Азію.

Найдавніші стоянки в Європі датуються близько 1 млн років тому (нижні шари Королево в Закарпатті, грот Валоне на півдні Франції, Атапуерка на півночі Іспанії). Шар з уламками черепів архантропа і характерними для нього знаряддями ашельського типу Атапуерки отримав дату понад 735 тис. років тому²³. Вважається, що в Західну Європу архантропи просунулися через Гібралтар з Африки не пізніше 800 тис. років тому. За останніми даними ці західноєвропейські архантропи не брали участі в генезі *Homo sapiens*, а в умовах прильодовиків'я трансформувалися в класичних неандертальців Європи, які пізніше опинилися у глухому куті еволюції²⁴.

В Європі невідомі кістки класичних *Homo erectus*. Найдавніші антропологічні рештки на континенті належать пізнім архантропам (*Homo heidelbergensis*), або пренеандертальцям, переважна більшість яких в Європі датуються 300—400 тис. років тому. До них належать антропологічні матеріали з пам'яток Гейдельберг, Мауер, Штейнгейм (Німеччина), Вертешселлеш (Угорщина), Петралоне I (Греція), Саккопасторе (Італія), Атапуерка (Іспанія), Араго, Фонтешевад, Лазаре (Франція). Близько 130 тис. років тому пренеандертальців в Європі змінили класичні неандертальці (*Homo neanderthalensis*), або палеантропи. Їх численні рештки знайдено в печерних стоянках Європи Неандерталь, Мустьє, Шапель-о-Сен, Ля Кіна, Ля Феррасі, Сен-Сезар, Спи, Монте-Чирчіо, Ле Фате 3, Крапіна, Київ-Коба, Заскельне та ін. Значно менше їх відомо на Близькому Сході (Шанідар в Іраку, Амуд, Табун I, Кебара в Ізраїлі) та в Центральній Азії (Тешик-Таш)²⁵.

Враховуючи географію знахідок решток неандертальців в Європі, меншою мірою на Близькому Сході та в Середній Азії, а також інші дані, більшість сучасних дослідників вважають, що їх батьківщиною була саме Європа. Як зазначалося, кла-

сичний неандерталець є наслідком еволюції згаданих пізніх пітекантропів Західної Європи (*Homo heidelbergensis*) під впливом несприятливих природно-кліматичних умов прильодовиків'я. Масивний кістяк, кремезна статура, розвинена мускулатура, устрій носової порожнини, що давав змогу вдихати холодне повітря, фахівці вважають наслідком адаптації до холодного прильодовикового клімату²⁶.

Класичні неандертальці в Європі мешкали приблизно від 130 тис. (Крапіна) до 30—28 тис. років тому (Ля Кіна, Сен-Сезар у Франції, Відія і Велика Печина в Хорватії, неандертальці Криму). На Близькому Сході неандертальці з'явилися пізніше ніж в Європі. Адже більшість їхніх решток у цьому регіоні датуються близько 60 тис. років тому. Порівняно з Європою неандертальці Передньої Азії не становлять монолітної самостійної популяції, а є лише східною периферією світу європейських спеціалізованих палеантропів. Схоже, класичні неандертальці прийшли у Західну Азію зі своєї батьківщини, тобто з прильодовикової Європи. У Східній та Південно-Східній Азії, а також в Африці достовірні рештки класичних неандертальців невідомі. Те, що раніше визначили як рештки палеантропів, нині зараховують або до архантропів, або до неантропів²⁷.

Стадіальним уявленням щодо антропогенезу вже давно суперечили численні палеоантропологічні знахідки, які свідчили про співіснування кількох різновидів гомінід, з яких деякі опинилися на узбіччі антропогенезу і вимерли, не лишивши нащадків. Виявилось, що *Homo habilis* довго мешкав серед австралопітеків, а пізніше — серед пітекантропів. Останні, в свою чергу, тривалий час співіснували з неандертальцями. А *Homo sapiens* протягом тисячоліть конкурував на теренах Близького Сходу та Європи з класичними неандертальцями.

Певні сумніви щодо чіткої стадіальності антропогенезу породжували і знахідки у Східній та Південній Африці, а також на Близькому Сході дуже давніх антропологічних решток людських істот з характерними ознаками *Homo sapiens*. Як правило, їх розглядали як рештки палеантропів, що знаходилися на шляху трансформації в напрямку неантропів, і тому називали сапієнтними неандертальцями. Вважалося, що зрештою якась група останніх еволюціонувала в людину сучасного типу близько 40 тис. років тому. Адже саме цим часом датуються найдавніші рештки *Homo sapiens* в Європі.

Надзвичайний науковий інтерес становлять антропологічні знахідки з печер Схул, Табун та Кафзех в Палестині. У 17—23 шарах Кафзех під Назаретом знайдено колективне поховання з кістками 7 дітей та 9 дорослих з виразними ознаками сапієнтності. Печери Схул і Табун на горі Кармел під Хайфою копали в 1931 та 1932 рр. відомі археологи Дорогі Гаррод і Мак Коун²⁸. У печері Табун потужність кульгурних шарів сягала 15,5 м. Нижні шари містили вироби ашельського типу, верхні — мустьє-леваллуа. У верхньому леваллуазькому шарі С знайдено поховання жінки з рисами класичного неандертальця (Табун I) та нижню щелепу сапієнтного типу (Табун II).

У печері Схул досліджено 9 скорчених кістяків, які лежали в шарі В з леваллуазькою крем'яною індустрією. Верхній горизонт А відкладів печери містив вироби раннього Оріньяка I, на думку дослідників, був генетично пов'язаний з підстиляючим леваллуазьким, в якому знайдено антропологічні рештки.

На подив науковців, антропологічний тип первісних людей з палестинських печер більше нагадував сучасних європеоїдів, ніж класичних неандертальців. Показова характеристика, яку дав цим матеріалам авторитетний палеоантрополог М.М. Герасимов: «Якби ці кістки були знайдені ізольовано від стародавньої фауни і мустьєрської індустрії, навряд чи всі вони були б визнані неандертальськими»²⁹. З позицій пануючого в науці початку ХХ ст. еволюціонізму кожній стадії історичного процесу мають відповідати окремий тип матеріальної культури і форма людських істот. Тому вважалося, що вироби мустьєрського типу виготовляли неандертальці, які лише з початком пізнього палеоліту еволюціонували в *Homo sapiens* з власним типом крем'яних виробів. Знахідки неантропів у мустьєрських шарах порушували засадничі принципи властивого ще ХІХ ст. стадіального розуміння історичного процесу. Тому первісних людей з палестинських печер назвали сапієнтними неандертальцями, що буцімто були на шляху трансформації в неантропів.

Проте справжній удар по спрощено-еволюціоністським поглядам на антропогенез нанесли новітні генетичні дослідження кісток неандертальців та людини сучасного типу³⁰. З середини 1980-х років до аналізу палеоантропологічних матеріалів було застосовано нові методики визначення ДНК за кістковим матеріалом. Вияви-

лося, що геном *Homo sapiens* принципово різниться від генного набору неандертальця. З погляду генетиків, що займалися цією проблемою (Р. Мак-Кей, А. Дорозінські, А. Уілсон, Л. Каваллі-Сфорца), генетичний аналіз заперечує саму можливість походження сучасного людства від неандертальців і виключає останніх з числа наших пращурів. Біомолекулярний аналіз ДНК дав підстави для висновку, що генетичні лінії палеантропів і неантропів розійшлися 555—690 тис. років тому³¹. Це спонукало дослідників змінити традиційний погляд на згадувані антропологічні матеріали з ознаками *Homo sapiens* з Африки та Близького Сходу, як на рештки сапієнтних неандертальців.

За новітніми даними, в печерах Схул, Табун і Кафзах було знайдено кістки не палеантропів, а архаїчних *Homo sapiens*, які мешкали на Близькому Сході вже 120—100 тис. років тому. Як зазначалося, кістки справжніх неандертальців також знаходили в печерах Східного Середземномор'я (Шанідар, Табун I, Амуд, Кебара). Більшість їх датуються часом близько 60 тис. років тому. Складається враження, що коли класичні неандертальці просунулися на Близький Схід з прильодовикової Європи, то тут вже мешкали прямі пращури *Homo sapiens*, які з'явилися у цьому регіоні не пізніше 100 тис. років тому. Інакше, за даними археології та антропології на Близькому Сході протягом тривалого часу неандертальці мешкали поряд з *Homo sapiens*.

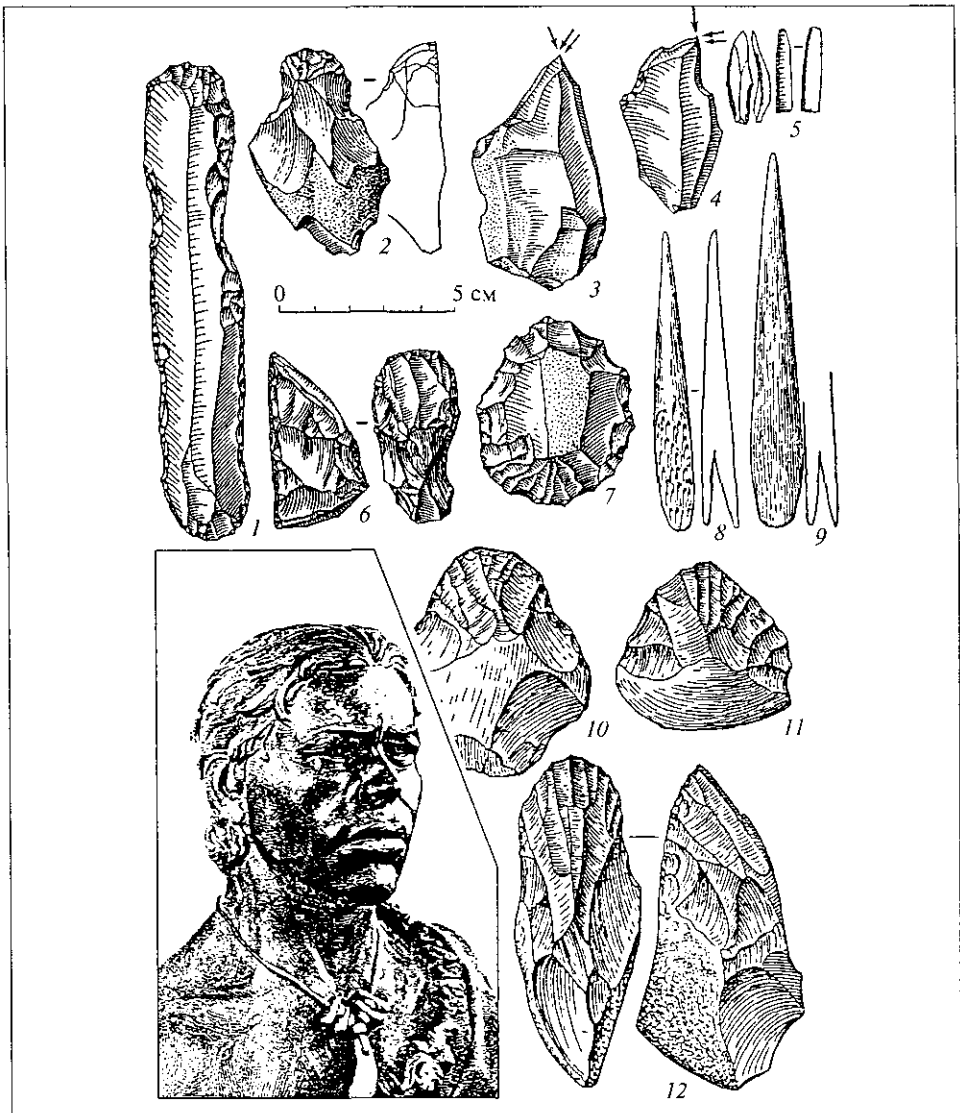
Рештки ранніх *Homo sapiens* в Африці ще давніші, ніж у Палестині, і датуються 100—130 тис. років тому. Маються на увазі палеоантропологічні матеріали з гроту Мумба (Танзанія), печер на р. Класіес та печери Бордер (Південна Африка), місцезнаходження кісток в урочищі Омо I (південь Ефіопії). Ще старшими в Африці є рештки істот, які морфологічно були чимось середнім між *Homo erectus* і *Homo sapiens*, іншими словами, між пітекантропом і людьми сучасного типу. Це антропологічні матеріали з Нгалоба, Ндуту, Єясі в Танзанії, Флорісбад, Омо II, Кообі-Форо в Ефіопії, Брокен-Хілл в Замбії³². Ці знахідки датуються часом від 500 до 120 тис. років тому і відбивають процес трансформації якоїсь групи пізніх африканських пітекантропів в архаїчних неантропів.

Великий науковий інтерес викликає череп з Бодо в Ефіопії, що датується близько 600 тис. років тому і, схоже, належав гомініду, який свого часу був досить поширеним в Африці. Морфологічно він нагадує, з одного боку, людину з Брокен Хілл, що розвивалася в бік ранніх *Homo sapiens*, а з іншого — протонсандертальців Європи і Африки, тобто *Homo heidelbergensis* з Бодо був спільним пращуром неандертальців та неантропів на момент розходження цих окремих видів *Homo*. Не випадково геологічна дата решток відповідає даним генетичного аналізу, за яким згадані різновиди людських істот мали спільного пращура 550—690 тис. років тому.

Не пізніше 800 тис. років тому *Homo heidelbergensis* типу Бодо просунулися з Північної Африки через Гібралтар на Піренейський півострів. Через пренеандертальців типу знайдених в Гран Долині Атапуерка, Петралона, Араго, Мауер вони трансформувалися понад 100 тис. років тому в класичних неандертальців³³. Біологічна спеціалізація останніх до природних умов прильодовикової Європи неминуче штовхала їх до глухого кута еволюції.

Новітні дослідження генетиків показали незначну розбіжність генетичних наборів різних популяцій сучасного людства. Низький ступінь генетичного поліморфізма у вихідців з Європи та Азії свідчить про те, що всі вони є носіями генів дуже обмеженого числа пращурів. Учені пробували пояснити цей феномен походженням сучасного людства від кількох чи навіть однієї жінки. Оскільки більшість дослідників вважають коліскою людства Африку, то ця гіпотеза отримала назву «чорної Єви».

Однак з нею не узгоджується надзвичайне багатство геному вихідців з Африки порівняно з європейцями та азіатами. Було запропоновано іншу версію походження *Homo sapiens*. Її суть зводилась до припущення, що людство в процесі еволюції пережило ефект «пляшкового горла», тобто відносно недавно чисельність пращурів сучасного корінного населення Європи, Азії та Америки скоротилася до кількох або кількох десятків осіб, спадкоємцями генного набору яких є все населення Землі, за винятком вихідців з Африки, оскільки в останніх варіабельність геному значно більша, ніж у вихідців з Азії чи Європи. Постійна швидкість змін генного набору людини дала змогу визначити за допомогою біомолекулярного аналізу приблизний час проходження популяції *Homo sapiens* через згадане «пляшкове горло». Сталося це між 150—100 тис. років тому. Відомий фахівець з біомолекулярного аналізу ДНК гомінід італійський дослідник Л. Каваллі-Сфорца датує цю подію близько 130 тис. років тому³⁴.

Номо sapiens з печери Кроманьйон (Франція) та характерні вироби ориньякського типу: 1 — пластина з ретушю по периметру; 2—4, 6, 7, 10—12 — нуклеуси, різці, скребачки типу Карене; 5 — мікровкладені типу Кремс-Дюфур; 8, 9 — кістяні наконечники з розщепленою основою

Отже, в біологічному розвитку неантропів простежено два важливі стрибки: роз'єднання з лінією палеантропів і виділення сапієнтної лінії розвитку близько 600 тис. років тому (згадуваний архантроп з Бодо та Брокен Хілл) і формування власне Номо sapiens 130 тис. років тому (черепи Омо І, Схул, Кафзех).

Узагальнюючи дані археології, антропології та генетики щодо походження Номо sapiens, сучасні вчені дійшли таких висновків. Скоріше за все, неантропи формувалися 600—150 тис. років тому в Східній Африці на генетичній основі якогось різновиду архантропів, морфологічно близького до людини з Бодо чи Брокен Хілл. Згаданий феномен «пляшкового горла» пояснюється тим, що близько 130 тис. років тому нечисленна група раних Номо sapiens просунулась з Африки на Близькій Схід, де вони довго співіснували з іншими видами роду Номо, зокрема класичними неандертальцями. Саме від цієї нечисленної популяції неантропів Близького Сходу походять усі сучасні вихідці з Євразійського континенту. Так можна пояснити дуже бідний і одноманітний набір генів у європейців, азіатів та похідних від них мешканців Америки. Багатство геному корінних мешканців Африки пояснюється їх походженням від основного масиву неантропів, що лишилися в Африці після переселення згаданої групи на Близькій Схід.

Лише 50—40 тис. років тому, судячи з археологічних даних, неантропи розселяються з Передньої Азії на схід у Центральну, Південну та Південно-Східну Азію, а також на захід в Європу. На Європейському континенті в період часу між 40 і 28 тис. років тому *Homo sapiens* мешкав поряд з класичним неандертальцем, очевидно конкуруючи з ним. Відсутність спільних генів у цих різновидів людських істот свідчить про те, що між ними не було шлюбних контактів.

Прихід *Homo sapiens* зі Східного Середземномор'я в Європу археологи фіксують поширенням оріньякоїдної крем'яної індустрії (рисунок). Схоже, між 40 і 28 тис. років тому остання розвивалася в Європі поряд з крем'яними технологіями, носіями яких були класичні неандертальці (Мікок, тип Кіна, Селет, Шательперрон, Улуццо тощо). Співіснування неантропів з оріньякською технікою обробки кременю з носіями класичного одно- і двобічного Мустьє та місцевого різновиду Селету простежено в Криму аж до 28 тис. років тому³⁵.

Отже, генні дослідження останніх років зумовили остаточний перехід більшості фахівців від прямолінійно-стадіальних уявлень про антропогенез до усвідомлення багатоваріантності шляхів біологічної історії роду *Homo*.

У контексті викладеного не виключено, що сучасні уявлення стосовно лінійної еволюції первісного суспільства від проміскуїтетного стада через праобшину неандертальців до родової общини *Homo sapiens* також є спрощенням реальної складної картини становлення суспільства. Якщо неантропи не є нащадками палеантропів, то, можливо, й суспільство перших генетично не пов'язане з соціальним устроєм останніх. Іншими словами, родова община *Homo sapiens* з властивою їй екзогамією є не результатом еволюції ендогамної праобщини неандертальців, а своєрідним «know how» неантропів, видовою ознакою *Homo sapiens*, притаманною йому з часів африканського дитинства чи міграції на Близький Схід 130 тис. років тому.

Усі ці революційні зміни в поглядах на антропогенез сталися за короткий час, тому наведене аж ніяк не є істиною в останній інстанції. Дослідження продовжуються, що неминуче приведе до подальшої кореляції головних положень концепції походження людства та найдавніших сторінок його минулого. Проте очевидно, що ідеї багатоваріантності розвитку людства, сформульовані в історичній науці О. Шпенглером та А. Тойнбі в 20—50-х рр. у формі цивілізаційної концепції, паралельно розвивалися археологами та антропологами щодо кам'яної доби. Однак якщо в історичній науці імена авторів, що сформулювали цивілізаційну концепцію, добре відомі, то в археології та первісній історії перехід від стадіальності до розуміння багатоваріантності історичного процесу стався завдяки зусиллям кількох поколінь дослідників різних країн.

¹ Шпенглер О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории. — М.; Пг, 1923; Тойнбі А. Дослідження історії: В 2 т. — К., 1992.; Данилевский Н.Я. Россия и Европа: взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому. — М., 1991; Гумильов Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. — Л., 1989.

² Morillet G. Classification des diverses periodes de l'Age de la Pierre // Comptes rendu du Congres International d'Anth. et d'Anth. et d'Arch. Prehistorique. — Bruxelles, 1872.

³ Breuil H. Quatre cents siecles d'art parietal. — Montignac; Dordogne, 1952.

⁴ Breuil H. Les subdivisions du paleolithique superieur et leur signification. // Congr. Int. d'Antropologie et d'Archeologie prehistorique. — Geneva, 1912.

⁵ Peyrony D. Le Perigordien et l'Arignacien: nouvelles observations // BSPF. — 1936. — № 33.

⁶ Garrod D. The Upper Palaeolithic in the light of recent discovery // Proc. Prehist. Soc. — 1938. — Vol. 4. — P. 1—26; Clark G. The mesolithic settlement in Northern Europe. — Cambridge, 1936; Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. — К., 1999. — С. 13, 14.

⁷ Bordes F. Principes d'une methode d'etude des techniques de debitage et de la typologie du paleolithique ancien et moyen. // L'Antropologie. — 1950. — Т. 54, № 1—2. — P. 19—34; Bordes F. Typologie du Paleolithique ancien et moyen // Memorire. — 1950. — Bordeaux, 1961. — № 1.

⁸ Замятин С.Н. О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода // Происхождение человека и древнее расселение человечества: Тр. Ин-та этнографии АН СССР. Нов. серия. — 1951. — Т. 16. — С. 129.

⁹ Рогачев А.Н. Многослойные стоянки Костенко-Боршевского района на Дону и проблема развития культуры в эпоху верхнего палеолита на Русской равнине // Палеолит и неолит. — № 59. — Т. 3. — 1957.

¹⁰ Григорьев Г.П. Кремская, виллендорфская и павловская культуры в Средней Европе // Археология Старого и Нового Света. — М., 1966. — С. 7—24.

- ¹¹ Любин В.П. К вопросу о методике изучения нижнепалеолитических каменных орудий // МИА. — 1965. — № 31. — С. 7—75.
- ¹² Гладылин В.Н. Различные типы каменной индустрии в мустье Русской равнины и Крыма и их место в раннем палеолите СССР // VII Междунар. конгр. доисториков и протоисториков. — М., 1966. — С. 14—17; Гладылин В.Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. — Киев, 1976.
- ¹³ У истоков древних культур. Эпоха мезолита // МИА. — 1966. — № 126. — 240 с. Зализняк Л.Л. Фінальний палеоліт... — С. 9, 13, 14.
- ¹⁴ Breuil H. Quatre cents siecles...
- ¹⁵ Leroi-Gourhan A. Prehistoria de l'art occidental. — Paris, 1965.
- ¹⁶ Яковлева Л.А. Образотворче мистецтво пізнього палеоліту (образ, композиція, ансамбль) // Археологія. — 1996. — № 3. — С. 55.
- ¹⁷ Clark G. The mesolithic settlement in Northern Europe. — Cambridge, 1936.
- ¹⁸ Левин М.Г., Чебоксаров М.М. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области: к постановке вопроса // СЭ. — 1955. — № 4. — С. 3—17.
- ¹⁹ Шовкопляс І.Г. Господарсько-побутові комплекси пізнього палеоліту // Археологія. — 1971. — № 3. — С. 13—21; Гладких М.И. Прикарпатская зона хозяйственно-культурного типа охотников и собирателей позднего палеолита // Новейшие открытия советских археологов. — Киев, 1975. — Ч. 1. — С. 56, 57; Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. — Киев, 1982. — 173 с.; Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. — Киев, 1989. — 182 с.; Він же. Первобытные охотники открытых пространств // Вопросы археологии юга Восточной Европы. — Элиста, 1990. — С. 4—13; Він же. Население Полесья в мезолите. — Киев, 1991. — 172 с.; Він же. Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998. — С. 60—111; Zaliznyak L.L. The swidrian reindeer hunters of Eastern Europe. — Berlin, 1995. — P. 152. — Tf. 62; Кротова О.О. Виробництво та суспільні відносини населення Північного Причорномор'я в добу пізнього палеоліту // Археологія. — 1994. — № 1. — С. 19—31; Сапожников Г.В., Коробкова Г.Ф., Сапожников И.В. Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. — Одесса; СПб., 1995; Краснокутский Г.Е. Охотничий промысел бизонов в позднем палеолите Северо-Западного Причерноморья: Автореф. дис... канд. ист. наук. — Киев, 1992. — С. 18; Яневич А.А. Хозяйство мезолитического и неолитического населения Горного Крыма // Каменный век на территории Украины. — Киев, 1990. — С. 102—111.
- ²⁰ Coppens Y. Hominid evolution and the evolution of the environment // OSSA. — 1989. — Vol. 14. — P. 157—163.
- ²¹ Bar-Yosef O. The Low Paleolithic of the Near East // J. the World Prehistory. — 1998. — Vol. 8. — P. 211—266.
- ²² Bosinski G., Lubin V. The earliest occupation of the Caucasus region // The earliest occupation of Europe. — University of Leiden, 1996. — P. 207—253.
- ²³ Johanson D., Blake B. From Lucy to language. — London, 1996.
- ²⁴ Brauer G. Prasapiens Hypothese oder Afroeuropäische Hypothese? // Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie. — 1984. — Bd. 75, № 1. — S. 1—25; Зубов А.А. Неандертальцы: что известно о них современной науке? // Этнографическое обозрение. — 1999. — № 3. — С. 75, 76.
- ²⁵ Зубов А.А. Неандертальцы... — С. 67—83; Вишняцкий Л.Б. История одной случайности, или Происхождение человека // Stratum. — Кишинев, 1999. — № 1. — С. 21—25.
- ²⁶ Хрисанфова Е.Н. Неандертальская проблема: новые аспекты и интерпретации // Вестник антропологии. — 1997. — Вып. 3. — С. 18—33.
- ²⁷ Зубов А.А. Неандертальцы... — С. 67—83; Степанчук В.М. Генезис та еволюція кримського палеоліту // Археологія. — 1996. — № 3. — С. 20—28; Чабай В.П., Маркс Э.Э., Отт М. Вариабельность среднего и ранней поры позднего палеолита в Крыму // Археологія. — 1998. — № 4. — С. 19—47.
- ²⁸ Garrod D.A.E. and Bate D.M.A. The Stone Age of Mount Carmel. — Oxford, 1937. — Vol. 2.
- ²⁹ Герасимов М.М. Люди каменного века. — Москва, 1964. — С. 92.
- ³⁰ Cavalli-Sforza L.L., Menozzi P., Piazza A. Demic expansions and human evolution // Scienc. — 1993. — Vol. 259. — Н. 639—646; Brown W. Polymorphism in metochondrial DNA of humans revealed by restriction endonuclease analysis // Proceedings of the National Academy of Science. — 1980 — Vol. 77.; Cann R.L., Stjnekmg I., Wilson A. Mitochondrial DNA and human evolution // Nature. — 1987. — Vol. 325.
- ³¹ Ward R., Stringer C.H. A molecular handle on the Neanderthals // Nature. — 1997. — Vol. 388. — P. 225.
- ³² Brauer G. Prasapiens...; Зубов А.А. Неандертальцы... — С. 75; Вишняцкий Л.Б. История одной случайности... — С. 21—25.
- ³³ Johanson D., Blake B. From Lucy to language. — London, 1996; Brauer G. Prasapiens...
- ³⁴ Cavalli-Sforza L.L. et al. Demic expansions... — 1993; Brown W. Polymorphism...; Cann R.L. et al. Mitochondrial DNA...; Вишняцкий Л.Б. История одной случайности... — С. 21—25.

³⁵ Степанчук В.М. Генезис... — С. 20—28; Чабай В.П., Маркс Э.Э., Отт М. Варибельность... — С. 37, 38; Demidenko Yu.E., Chabai V.P., Otte M., Yevtushenko A.I., Tatarisev S.V. Siuren-I, an Aurignacian site in the Crimea (The investigations of the 1994—1996 field seasons) // Prehistoire d'Anatolia. — Liege, 1997. — Vol. 1. — P. 367—414.

Одержано 28.04.2001

Л. Зализняк

ПАЛЕОЛИТ И ЦИВИЛИЗАЦИОННАЯ КОНЦЕПЦИЯ ШПЕНГЛЕРА—ТОЙНБИ

Статья посвящена проблеме принципиального изменения исторической парадигмы развития человечества в эпоху камня. На протяжении XX в. археологи, историки первобытности, антропологи перешли с позиций эволюционизма на позиции многовариантности развития человечества в доисторический период. Идею такой трансформации в письменной истории сформулировали О. Шпенглер и А. Тойнби, а в археологии и палеоантропологии над этой проблемой начиная с 30-х годов XX в. работало несколько поколений исследователей из разных стран.

L. Zaliznyak

THE PALEOLITHIC AND CIVILIZATION CONCEPTION BY SPENGLER—TOYNBEE

The article is dedicated to the problem of a fundamental change of the historical paradigm of the human development in the Stone Age period. During the XX century archaeologists, prehistorians and anthropologists moved from the position of evolutionism to the grounds of multiversion development of the mankind at the prehistoric time. O. Spengler and A. Toynbee were the fathers of such a conception in the historical science. Several generations of archaeologists and paleoanthropologists from different countries have worked over this problem since the 1930 s.

О.О. Кротова

ГОСПОДАРСЬКО-ПОБУТОВИЙ КОМПЛЕКС ТА ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ СТРУКТУРИ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК

У статті розглянуто питання історіографії вивчення структури пізньопалеолітичних пам'яток, методів та методологічних підходів до просторового аналізу в первісній археології, показано значення поняття господарсько-побутового комплексу для сучасних досліджень, наведено кілька прикладів вивчення структури стоянок та реконструкції поведінки людей на їх площі.

Інтерес до просторового аналізу і, зокрема, до вивчення структури пам'яток існував в археології давно. Цей напрям у вигляді складання планів знахідок та картографування пам'яток, що існував паралельно з пануючим формально-типологічним методом, започатковано ще у XIX ст., виходячи з положень німецької школи «антрополо-географів», які мали вплив на інші національні школи. До загальних просторових теорій кінця XIX — початку XX ст. належать антропологічна та економічна просторові теорії, соціальна фізична та статистично-механічна теорії. Ці теорії, запозичені з інших наук, визначались як «квазі-дедуктивні» неформальні теорії через труднощі визначення основних термінів та недостатню можливість перевірки їх на емпіричному рівні. З середини XX ст. археологія розвиває власний рівень просторової теорії¹.

У сучасній археологічній науці існують два основні теоретичні підходи щодо вивчення структури палеолітичних пам'яток. Перший — це детальне вивчення археологічного матеріалу, аналіз якого є основою реконструкції діяльності, поведінки

© О.О. КРОТОВА, 2002